

Дмитро Куштан (Черкаси)

РАННЯ ІСТОРІЯ МІСТА ЧЕРКАСИ НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті викладені нові археологічні матеріали до ранньої історії міста Черкаси литовського періоду (XIV-XV ст.ст.), отримані під час розкопок на території посади Черкаського замку по вул. Смілянській, 2.

В статті изложены новые археологические материалы к ранней истории города Черкасы литовского периода (XIV-XV вв.), полученные во время раскопок на территории посада Черкаского замка по ул. Смелянской, 2.

На території сучасного міста Черкаси відома велика кількість різночасових пам'яток археології від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Цьому сприяло вигідне розташування – на високому корінному березі Дніпра, порізаному ярами, що створювало гарні умови для розміщення природно укріплених поселень. Заснування Черкас припадає на досить трагічний період історії України, коли землі південної Русі ледь оговталися після спустошливої навали монголо-татар 1237–1241 рр. Найраніша згадка про Черкаси в історичних джерелах походить з Густинського літопису (додаток до Іпатіївського списку) і датована 1305 роком. А вже 1394 року Черкаси згадуються як укріплене місто на південних рубежах Київської землі. В цей час із послабленням Золотої Орди Подніпров'я, у тому числі Черкаси, потрапляють під владу литовських князів і входять до складу Литовської держави [7, с.9].

До сьогоднішня рання історія міста – післямонгольського та литовського періодів – залишається найменш висвітленою у археологічному плані. Таку ж ситуацію більшість дослідників констатує для всього регіону Середнього Подніпров'я [3, с.179]. Перші археологічні знахідки цього часу на території Черкас були виявлені в 1889 р. у передмісті «Слобідка». Тут випадково було знайдено «4 монетні гривні київського типу і смарагдову намистину» [1, с.98]. В 1921 р. на території колишнього с. Василиця (зараз у межах міста) також випадково було знайдено скарб срібних речей: прикраси та золотоординські монети XIV ст. [4, табл. XXIII]. В центральній історичній частині міста знаходиться городище «Замкова Гора» – середньовічний Черкаський замок (зараз територія парку ім. Б. Хмельницького). Він займав обмежений ярами мис високого корінного берега Дніпра (між узвозами Замковим та Мисливським); оборонні споруди були дерево-земляними і до нашого часу не збереглися [10, с.92]. В 1996 році в районі вже згаданого колишнього с. Василиця на піщаному підвищенні у заплаві Дніпра під час розвідок було виявлено могильник та поселення XIII–XIV ст.ст. В культурному шарі виявлено фрагменти кружального посуду та досліджено одне поховання (п. №1). Тут же знайдено значну кількість залізних шлаків, що може свідчити про існування на поселенні залізобробного центру [11; 12].

2. Там само. – С. 602.
3. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897-9 / Подав Марко Грушевський // Записки НТШ. – 1909. – Т.91. – С.7
4. Там само. – С.20.
5. Де ля Фліз Д. Альбоми. – К.,1996. – Т.1. – С.136.
6. Державний архів Черкаської області. – Ф. – 131. – Спр. 33. – Арк. 151. Копія.
7. Там само. – Арк. 151.
8. Живописная Россия... / Под общей редакцией П.Семенова /. – С.-Петербург – М.,1897. – С.147.
9. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.,2000. – С.90-91.
10. Там само. – С. 89.
11. Там само. – С. 89.
12. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів,1990. – С.348.
13. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К.,1989. С. 624.
14. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.,1992. – С.132.
15. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини - в часописі «Студії мистецтвознавчі». / - К., 2004. – С.118.
16. Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К.,1954. – С.40.
17. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини - в часописі «Студії мистецтвознавчі». / - К., 2004. – С.119.
18. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир: (Історичний нарис). – Черкаси, 1990. – С. 49.
19. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Розповідь Педана Степана Степановича, 1938 р.н., с.Суботів.
20. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття. / Під ред. Т.Нераденко /. – Черкаси-Чигирин, 2002. – С. 82.
21. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... - К.,1864. – С.681.
22. Похилевич Л. Вказана праця. – С. 681.
23. Скрипник А. Примарилось на чужині... (Шевченків шлях до Холодного Яру). – / В культурологічному збірнику «Черкаський край – земля Богдана і Тараса»./ – К., 2002. – С.115.
24. Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП. №11. – Арк. 6-81.
25. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 69-70.
26. Там само. – Арк. 70.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кукса Надія Василівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

В 1999 році автором на цій пам'ятці були досліджені ще два поховання цього ж часу (п. №№2 та 3) [8, с.9, рис.16-20]. Небжічки лежали випростано на спині, головою на захід, руки складені на животі. Поховання №1 супроводжувалося бронзовою дротяною сережкою зі скляною намистиною.

В 2002 році експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації проводились рятівні археологічні розкопки в центральній частині міста по вул. Смілянській, 2 в межах комплексної пам'ятки Черкаси-Центр, яка розташована між вулицями Байди Вишневецького, Хрещатик та Смілянською [9, с.3–20]. До складу цієї пам'ятки входить могильник черняхівської культури, могильник передскіфського часу, а також посад пізньосередньовічного Черкаського замку. Досліджена ділянка знаходилась на відстані близько 300 м від краю плато, за 150-200 м від городища «Замкова Гора».

Площа розкопу складає 476 м². На рівні материка було виявлено та досліджено заглиблені об'єкти: 20 ям, 2 господарські споруди та 2 житла доби пізнього середньовіччя (XIV-XVII ст.ст.). За типологією знахідок та стратиграфічними даними об'єкти поділяються на два хронологічні горизонти.

Перший горизонт (XIV–XV ст.ст.) відповідає періоду ранньої історії міста, коли воно входило до складу Великого князівства Литовського. Археологічні дослідження комплексів цього періоду в Черкасах практично не проводились, саме тому матеріали, виявлені під час розкопок по вул. Смілянській 2, є унікальними для вивчення історії міста та матеріальної культури його населення за литовської доби. Об'єкти цього періоду представлені круглими або підпрямокутними у плані господарськими ямами, дзвоноподібними в перетині. Заповнення складалося з побутового сміття (битого посуду, кісток тварин, зіпсованих знарядь праці, прошарків попелу та риб'ячої луски). В одній з ям виявлено потужний прошарок болотної залізної руди. Господарська споруда та житло-землянка мали вигляд прямокутних у плані котлованів. Стінки житла були облицьовані дерев'яними дошками, над долівкою простежено сліди вогнища.

Характерною є кераміка цього періоду – світлоглиняні горщики, потовщені краї вінець яких зсередини мають жолобок під покрішку, чим дещо нагадують давньоруську традицію. Горщики орнаментовані рельєфним валиком по шийці, жолобчатими або хвилястими лініями на плічках (Рис. 1: 2,3,5,8), іноді вдавленнями по краю вінець та по валику під ними (Рис. 1: 1,4,6). Внутрішня поверхня горщиків інколи буває вкрита зеленою поливою. Характерними для цього часу також є напівсферичні покрішки з петлеподібною ручкою зверху (Рис. 1: 9,10). Інший керамічний посуд – це сковорідка-латка на трьох ніжках (Рис. 1: 12) та конічний прямоствінний кухоль (Рис. 1: 7). Знайдено також два керамічних вироби, зовні схожі на пряслиця, які напевне використовувалися як важки для рибальських сітей

(Рис. 1: 14). Керамічним також є невеличкий тигель для виготовлення поливи у вигляді маленької чашечки конічної форми.

Керамічний комплекс з розкопок посаду Черкаського замку має аналогії серед матеріалів розкопок у Києві в районі Печерської лаври [2, рис.1-3; 5, с.108, рис. 1] та Подолу [6, с.37, рис.6], а також у Переяславі [13, с.60, рис.1].

Інші знахідки з досліджених об'єктів XIV-XV ст.ст. Черкаського посаду – це вироби з заліза: ножі (Рис. 2: 10,12), окуття лопат (Рис. 2: 8), швачки (Рис. 2: 11), серпи (Рис. 2: 13), підкови до чобіт (Рис. 2: 15), вістря стріл (Рис. 2: 1,2), пряжка (Рис. 2: 14); свинцю: риболовна блешня з залізним гачком (Рис. 2: 7); міді: орнаментована ажурна накладка (Рис. 2: 6), черпак-цідилка з посрібленою поверхнею (Рис. 2: 5); каменю: точильні бруски (Рис. 2: 3), шиферне пряслице (Рис. 2: 4), крем'яне кресало. З рогу оленя виготовлені руків'я до ножів (Рис. 2: 17), застібка з грибоподібними закінченнями (Рис. 2: 16), а з трубочастої кістки – свисток (Рис. 2: 9).

Аналізуючи знахідки, можна зробити висновок про характер господарства мешканців Черкаського посаду. Виявлені під час розкопок знаряддя праці свідчать про добре розвинені галузі ремісництва: гончарство, різьблення по кістці та рогу, ковальство та бронзоліварне виробництво, прядіння та швацтво. Доказом занять хліборобством та городництвом є виявлені тут знаряддя праці: серпи та окуття для лопат. Велика кількість кісток тварин свідчить про значну роль тваринництва та мисливства. Останнє також підтверджується виявленими обрізками та заготовками з рогу оленя. Чималу роль відіграло рибальство – знайдені кістки та луска риб, гачок-блешня, грузила для риболовних сіток.

Припинення функціонування об'єктів першого горизонту можна пов'язати із нападом кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм у 1483 р., коли був спустошений увесь південь Київщини. Хоча Черкаський замок і витримав облогу [14, с.208], проте посад, напевне, був повністю знищений. Непрямим доказом причетності татар до загибелі об'єктів Черкаського посаду можуть бути знайдені у їх заповненні вістря стріл та фрагмент фаянсової піали з поліхромним підполивним розписом східного виробництва (Рис. 1: 13).

Відродження життя на Черкаському посаді пов'язане з другим хронологічним горизонтом (XVI–XVII ст.ст.), коли Правобережна Черкащина входила до складу Речі Посполитої. Перерва могла тривати не один десяток років, а, можливо, і півстоліття, адже об'єкти цього періоду часто перерізають попередні. В матеріальній культурі відбулися значні зрушення: змінюються форми, технологія виготовлення, орнаментация, асортимент керамічного посуду. Зокрема набуває поширення кераміка з «димленою» поверхнею, частіше для декору використовується різнокольорова полива, з'являються такі способи орнаментации, як штампування, описка, різкування, зникає характерний для горщиків

попереднього періоду профіль вінець. З'являються такі новації, як пічні коробчаті кахлі та вироби з гутного скла (штофи, чарки, келихи, кругле віконне скло). На відміну від першого хронологічного горизонту у ряді об'єктів другого знайдено важливий датуючий матеріал – монети. Найбільш рання з них – прекрасної збереженості литовський грош польського короля Сигізмунда II Августа 1564 року, а найпізніша – фальшивий мідний солід м. Риги шведської королеви Христини (1633–1654 рр.).

Таким чином в результаті розкопок в центрі Черкас були виявлені нові досить цікаві матеріали, які значно доповнюють наші знання про історію та матеріальну культуру жителів міста за доби пізнього середньовіччя. Крім того, колекція керамічних виробів дає можливість для співставлення і порівняння традицій їх виготовлення з іншими пам'ятками козацької доби Середньої Наддніпрянщини.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М.: Тип. М.Г. Волчанинова. – 1895. – 139 с.
2. Балакін С. Комплекс XIV-XV ст. з території господарського подвір'я КПЛ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наук. статей. – Вип. 13. – К. – 2004. – С.63-71.
3. Бокій Н.М. До питання археологічного визначення пам'яток XIV-XV ст. Середнього Подніпров'я // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-ї річниці храму Б. Хмельницького в Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі): Матеріали наук.-практ. конференції НКЗ «Чигирин», 1-2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ. – 2004. – С.177-182.
4. Василицький скарб // Короткі звіттовлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К. – 1926. – С.103,104.
5. Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наук. статей. – Вип.8. – К. – 1999. – С.107-111.
6. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році // Археологічні дослідження в Україні 1991 року: Збірник наук.-дослідницьких праць. – Луцьк: «Надтир'я». – 1993. – С.37.
7. Кілессо С.К. Черкаси (історико-архітектурний нарис). – К.: «Будівельник» – 1966. – 59 с.
8. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік – НА ІА НАНУ. – 1999/11. – 48 с.
9. Куштан Д.П. Звіт про рятівні археологічні розкопки у Черкасах за 2002 рік. – НА ІА НАНУ. – 2002/73. – 118 с.
10. Приходнюк О.М., Пономаренко Л.М., Рець С.К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – Вип.14. – К. – 1974. – С.91-93.
11. Рець С.К. Археологічні розвідки у м. Черкаси 1996 р. (польові нотатки). – Наук. архів археологічної інспекції. – Черкаси. – 1996. – 64 с.
12. Рець С.К. Щоденник польових досліджень експедиції «Черкаси-98». – Наук. архів археологічної інспекції. – Черкаси. – 1998. – 43 с.

13. Тетеря Д. Поселенські структури центральної Переяславщини пізньосередньовічного часу (за археологічними матеріалами) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.13. – К. – 2004. – С.59-63.

14. Яковлів А. Намісники, старости, державці господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI ст. // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник. – К.: «Українські пропілеї». – 2002. – С.207-217.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Куштан Дмитро Павлович – старший науковий співробітник Археологічної інспекції управління культури Черкаської ОДА.

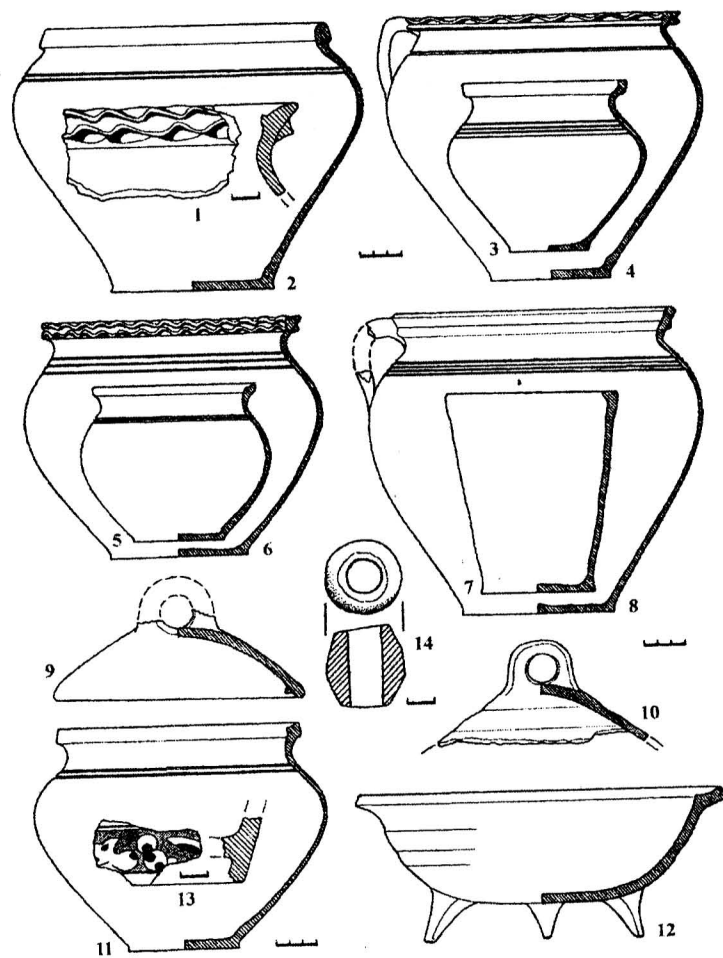

Рис. 1. Археологічні матеріали XIV-XV ст.ст. з Черкас: вироби з кераміки.

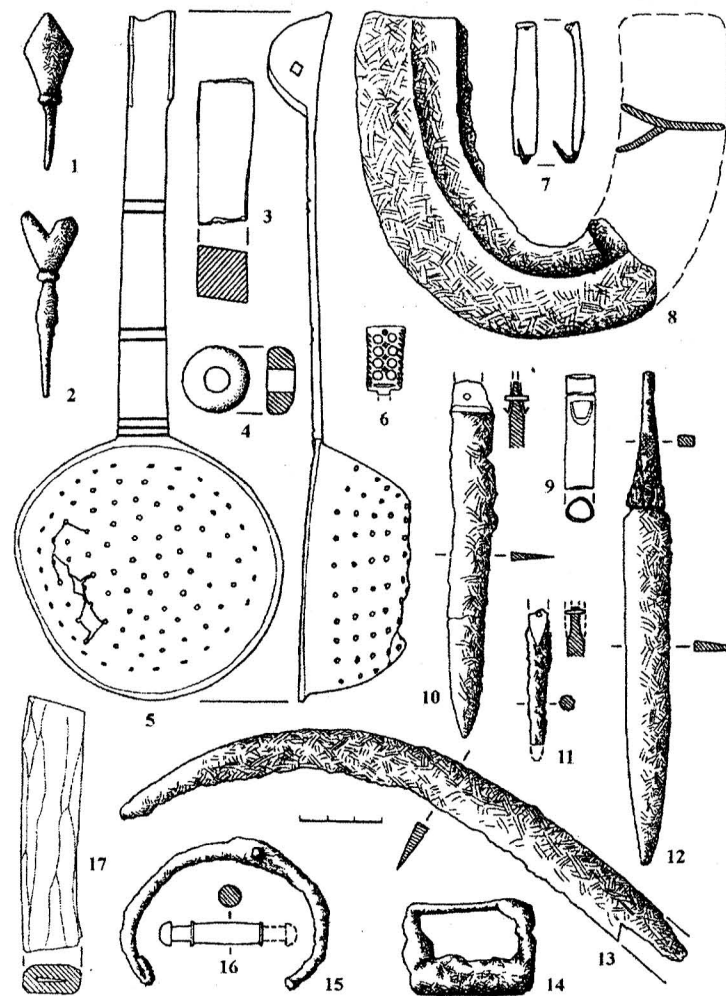

Рис. 2. Археологічні матеріали XIV-XV ст.ст. з Черкас: 1,2,8,10-15 - залізо; 3 - камінь; 4 - шифер; 5,6 - мідь-бронза; 7 - свинець-залізо; 9 - кістка; 16,17 - ріг.